"ವೇದಾಂತ ವಾದಾವಳಿ"

॥ श्रीः ॥

वेदान्तवादावली

नाम

श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापक-
श्रीभाष्यादिसारविचाररूपो
ग्रन्थसमुदयः।

तत्र प्रथमो भागः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजसभाभूषणैः श्रीयदुशैलनिलयैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः पण्डितसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥
म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितानां वादार्थानां समुच्चयः ॥

६.

सच

तत्तनयेन म. अ. अनन्तार्येण
तद्भागिनेयेन प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
विद्वद्वरैः संशोधयित्वा
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

June, 1898.

I.　No. 6.

|| श्रीः ||

वेदान्तवादावल्यां प्रथमभागे श्रीमदनन्तार्यवादार्थेषु—

वेदान्तवादावली ॥

इयं प्रतिमासं मुद्र्यमाणा, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादनपरा वेदान्तविषयकापूर्वोत्कृष्टप्रबन्धप्रचारणाय प्रवृत्ता च । तत्र प्रथमभागे श्रीमन्महीशूरमहाराजमहास्थानपण्डितवर्यैः प्रथितवैभवैः श्री ॥ उ ॥ म--अ- अनन्तार्य(अनन्दाळ्वार्)वर्यैर्विरचिता वादार्थाः प्रकाश्यन्ते । भाविभागे सुप्रसिद्धश्रीमद्वेदान्ताचार्यादिविरचितशतदूषण्यादिमहाप्रबन्धा मुद्रयितव्या इति महती समुत्कलिका ॥

वार्षिकमौल्यमस्याः (प्रागेव देयम्)—

			रू. आ.
भरतखण्डवर्तिनाम्—(प्रापणभृतिसहितम्)		...	५—६.
तदितरदेशवर्तिनाम्—	,, ...	...	१० षिल्लिंग्स्

☞ बेङ्गळूरु कोट्टिगेवीध्यां ६ गृहे निवसतः श्रीमतः प्र-भ-तो-नरसिंहार्यस्य सकाशादियमधिगन्तव्या ॥

READY FOR SALE.

			रू. आ. पै
१. शास्त्रारम्भसमर्थनवादः (तात्पर्यदीपिकासमेतः)		....	१—८—०
२. समासवादः	,,	....	०—४—०
३. ब्रह्मलक्षणवादः	,,	....	०—४—०
४. शरीरवादः	,,	....	०—६—०

॥ श्रीः ॥

ब्रह्मलक्षणवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः
श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः
विरचितः ।

बिद्वद्वरैः परिशोध्य

श्रीयादवाद्रिनिवासि-
पण्डितवर्य-श्रीकुप्पनैयङ्गार्यविरचितया
तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या
समेतः ।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च

कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः ॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—४—०

॥श्रीः॥

समासवादः

श्रीमन्महीशूरमहाराजाधिराजमहास्थानसभाभूषणैः
शेषार्यवंशमुक्ताफलैः श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकैः
पण्डितमण्डलीसार्वभौमैः

श्री ॥ उ ॥ म. अ. अनन्तार्यवर्यैः

विरचितः।

विद्वद्वरैः परिशोध्य

श्रीयादवाद्रिनिवासि-
पण्डितवर्य-श्रीकुप्पनैय्यङ्गार्यविरचितया
तात्पर्यदीपिकाख्यया टिप्पण्या
समेतः।

म. अ. अनन्तार्येण
प्र. भ. तो. नरसिंहार्येण च
कल्याणपुर-विचारदर्पण-मुद्राक्षरशालायामङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतः॥

१८९८.

मूल्यं रू. ०—४—०

थ—'तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽ
वा शरीरदेशेभ्यः' इत्युत्क्रान्तिप्रतिपादकश्रुत्या, 'ये वैके चा—
कात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' 'तस्माल्लोकात्पुन-
ने लोकाय कर्मणे' इति गत्यागतिप्रतिपादकश्रुतिभ्यां च
निष्ठोत्क्रान्त्यादिरूपक्रियानुकूलकृतेरेव आत्मनि बोधेऽपि क्रिया-
याबोधात् स्वरूपासिद्धिः—इति चेन्न ॥ नैयायिकादिनये
न्त्यादिकाले शरीराभावेन निष्क्रामतीत्यादिना रथोगच्छतीत्या-
क्रियाश्रयत्वस्यैव बोधावश्यकतया क्रियावत्त्वरूपहेतोरात्मनि
रेति सूत्राभिप्रायात्। अधिकमन्यत्र विवेचितम् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शरीरवादः

समाप्तः।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादतात्पर्यदीपिका[1].

(टीकावतरणम्)

अयं शरीरवादः । अत्र च भगवतस्सर्वेश्वरस्य सर्वशास्त्रपरम-
ात्पर्यविषयीभूतं त्रिविधचेतनाचेतनशरीरत्वं सप्रकारं प्रपञ्च्यते ।
यं च शरीरात्मभावः अन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सुव्यक्तं प्रतिपादितः ।
कृष्टसत्त्वोद्रेकजनितजीवपरयाथात्म्यज्ञानाभिलाषिभिः सर्वैरप्यवश्यं
ातव्योऽप्ययमेवार्थः; 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
त्त्वमसि श्वेतकेतो', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेना-
ृतत्वमेति', 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा', 'अयमात्मा ब्रह्म',
र्वं खल्विदं ब्रह्म', 'यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्'—इत्यादि-
ुतिशतैर्भूयोभूयस्सम्यगुपदिष्टश्च । जगद्ब्रह्मणोश्शरीरात्मभावे सम्यग्वि-
ाते चेतनाचेतनयोस्सर्वप्रकारपारतन्त्र्यप्रतिपत्तिस्सुखेन भवतीति ॥

---

१. टीकेयं श्रीयादवाद्रिनिवासिपण्डितवरैः श्री ॥ उ ॥ ति·ऐ-स्था ॥ कुप्पनैयङ्गार्यै
रचिता, श्रीकाञ्चीपुरवासिविद्वद्वरेण्यैः श्री ॥ उ ॥ ति-अ-कु-श्रीनिवासार्यवर्यैः
म्यक् परिशोध्य मुद्रणार्थं सम्प्रेषिता च ॥

॥ श्रीः ॥

शरीरवादतात्पर्यदीपिका.

प.

१. **किन्तु विषयतासम्बन्धेनेति** ॥ तत्तद्गोव्यक्तिभेदकूटवद्-वृत्तिविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः ; तेन केवलविषयतासम्बन्धेन गोविषयकप्रतीतेः पदार्थान्तरे सत्त्वेऽपि न क्षतिः ॥

६. **वादान्तरे स्पष्टमिति** ॥ अयं च कल्पः न्यायसिद्धाञ्जनेऽपि प्रतिपादितः ॥ इयं तत्सूक्तिः—"ननु यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्रहितेषु रूपरसादिषु कथं निर्वाहः । तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु तेषु? लक्षणमेवोपलक्षणमिति चेत् किं तत्? प्रतीतिरिति चेत्, अत्माश्रयप्रसङ्गात् । अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नोपद्रवः" इत्यादि ॥ अयं भावः । सर्वत्र तत्तत्संस्थानविशेषस्य तत्तज्जात्यभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् संस्थान-रहितेषु रूपरसादिषु कथं जातिप्रतीतिनिर्वाहः—इति **शङ्काग्रन्थार्थः** ॥ यत्रावयवसंयोगरूपसंस्थानप्रसिद्धिः तत्र तस्य जातिव्यञ्जकत्वं ; यत्र न प्रसिद्धिः तत्र तत्तज्जातिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्तत्प्रतीतेरेव तत्तज्जातिव्यञ्जकोपलक्षणत्वाङ्गीकारापेक्षया लाघवेन तादृशप्रतीतिरेवानुगता जातिरास्तां । तथा च नात्माश्रयः— इति **समाधानग्रन्थार्थः** ॥ विस्तरस्तु तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यः ॥

संस्थानातिरिक्तजातिवादी नैयायिकश्शङ्कते—**नन्विति** ॥ नैयायिकैरपि संस्थानातिरिक्तजातिवादिभिस्संस्थानस्य जात्युपलक्षणत्वाङ्गीकारेण रूपादौ उपलक्षणीभूतसंस्थानाभावात्कथं

पु. प.

२. ६. तत्र जातिमत्त्वमिति सिद्धान्तिनश्चोद्यं—तत्र चेति ॥ संस्थान
जात्युपलक्षणत्वं न सार्वत्रिकं, किन्तु संस्थानयोगिषु द्र
ष्वेव ; रूपादिषु तु तेषां लक्षणमेव जात्युपलक्षणमि
नैयायिकश्शङ्कते—**लक्षणमेवेति** ॥ लक्षणस्य चक्षुर्मात्रग्राह
त्वादिरूपस्य न रूपत्वाद्युपलक्षणत्वं सम्भवति, तस्य रूपत्
घटितत्वेन आत्माश्रयप्रसङ्गात्—इत्यन्यदेव लक्षणं तत्र उ
लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च तदघटितं रूपत्वप्रतीतिनियामकं दुर्व
मिति तावद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव अनायत्या रूपत्वो
लक्षणं वाच्यम् । तदप्युक्तात्माश्रयदोषग्रस्तमेव । रू
मात्रविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य तदवच्छेदकरूपत्वज्ञानमन्त
दुर्ग्रहत्वात्—इत्याह **आत्माश्रयप्रसङ्गादिति** ॥

तदेवैकीकरणमिति ॥ तावद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमे
रूपादीनां एकजातीयत्वमित्यर्थः । विषयतासम्बन्धेन तादृश
प्रतीतिरेव रूपत्वादिजातिरिति पर्यवसितम् । यद्यपि तादृश
प्रतीतेः रूपत्वप्रकारकप्रतीतित्वेन न हि रूपत्वपदवाच्यत्वम्
उक्तात्माश्रयप्रसङ्गतादवस्थ्यात्; नापि तत्तद्व्यक्तित्वेन, अन
गमात्—इति तादृशप्रतीतेः जातिरूपत्वं सिद्धान्तेऽपि नोप
पद्यते । तथाऽपि चक्षुर्मात्रजन्यज्ञानविषयतात्वेन तस
रूपत्वपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारेण अदोषः ॥ न चै
रूपत्वेऽपि रूपत्ववत्ताव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यम् । चक्षु
र्जन्यज्ञानीयविषयतायां प्रकारतारूपायां द्रव्यनिष्ठविशेष्यत
निरूपितत्वस्य निवेशेन उक्तदोषवारणात् । तत्र अपृथ
क्सिद्धसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि निवेशेन परम्परया द्रव्यां
रूपत्वावगाहिज्ञानमादाय न रूपत्वे तद्व्यवहारप्रसङ्ग इति

पु. प.

३. ८. **बोध ऊह्य इति** ॥ यन्निष्ठकृतिप्रयुक्तव्यापारसामान्यक आत्मा, यन्निष्ठकृतिप्रयुक्तव्यापारसामान्यवती पृथिवी— इति बोधः ॥

४. ८. कृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यवत्त्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एतज्जीवस्येदं शरीरमित्यादौ षष्ठ्यर्थाधेयत्वस्य कृतावन्वयात् । एतज्जीवनिष्ठकृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकमिदमिति बोधः ॥

अत्र केचित्—"अस्मदादिशरीरस्य सुषुप्त्यादिदशायामितरैरन्यत्र निक्षेपादिसम्भवेन तादृशपतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य अस्मदादिकृतिप्रयुक्तत्वविरहेण, जीववत्परकायप्रवेशस्थले परकीयकृतिमात्रजन्यधारणस्य असम्भवेन चाव्याप्त्यापत्तेः ; एवं कालादिविभुद्रव्यस्य पतनसम्भावनाविरहेण तदीयसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वविरहेण तत्रेश्वरशरीरत्वानुपपत्तिः"—इत्याहुः ॥ तन्न विचारसहम् । तथा हि —सुषुप्त्यादिदशायां सुप्तशरीरस्यान्यैरन्यत्र निक्षेपसम्भवेऽप्युक्तलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिः। तत्र पतनप्रतिबन्धकसंयोगे स्वव्यधिकरणक्रियाऽजन्यत्वस्य निवेशेन तत्रान्यदीयशरीरक्रियाजन्यत्वस्यैव तत्कर्तृकविक्षेपरूपसंयोगे सत्त्वेन तदजन्यत्वस्य तत्राभावेन तमादाय उक्तानुपपत्तिविरहात् ॥

यद्वा—स्वसमानाधिकरणज्ञानसमानकालीनत्वतादात्म्योभयसम्बन्धेन व्यक्तिविशिष्टत्वस्य पतनप्रतिबन्धकसंयोगे विशेषणीयतया नोक्तानुपपत्तिः । इदञ्च विशेषणं मूलस्थज्ञानविशिष्टार्थकषष्ठ्यन्तचेतनपदेन विवक्षितम् ॥

पृ. प.

४. ८. अत एव जीववत्परकायप्रवेशस्थले जीववत्परकायस्य न
प्रति शरीरत्वानुपपत्तिः। परस्य तद्दशायां ज्ञानासत्त्वेन निरु
सम्बन्धद्वयेन तच्छरीरनिष्ठपतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य व्यभि
विशिष्टत्वाभावेन तथाविधसंयोगस्य निरुक्तसंयोगसामान्
नन्तर्भावात् । तादृशशरीरनिष्ठपतनप्रतिबन्धकसंयोग
स्वव्याधिकरणपिशाचादिशरीरनिष्ठक्रियाजन्यत्वेन स्वव्याधिक
णक्रियाऽजन्यत्वरूपविशेषणान्तरघटितनिरुक्तपरिष्कारेणा
तद्वारणसम्भवात् । कालादिविभुद्रव्येषु ग्रन्थकृतैव "अथ
गुरुत्ववत्सु द्रव्येषु पतनस्य प्रसक्ततया तत्प्रतियोगिकसंयो
पतनप्रतिबन्धकत्वस्वीकारेऽपि गुरुत्वशून्यजीवादिप्रतियोगि
संयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् ; यस्यात्मा शरी
इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः—इति चेत्" इत्यन्तेन शरीरत्व
नुपपत्तिमाशङ्क्य; नेत्यादिना "जगदाधारत्वादिप्रतिपादकश्रु
बलादेव जीवादिप्रतिपादकेश्वरानुयोगिकसंयोगस्यापि पत
प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात् आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसं
गानुयोगित्वरूपत्वात्"—इत्यन्तेन तत्परिहारः कृतः ॥

यदपि—आधारतायाः पतनप्रतिबन्धकसंयोगरूपत्वे घटा
रूपाद्याधारत्वासम्भवप्रसङ्गः—इति चोदनम् ; तदपि मन्दम
न हि सर्वत्रैव आधारत्वमीदृशमभिमतम्, येन उक्तदोषस्या
किन्तु द्रव्याधारत्वमेव । उक्तरूपं घटादिरूपाद्याधारत्वं
तत्प्रतियोगिकापृथक्सिद्ध्यनुयोगित्वरूपमेवेति नोक्तानु
पत्तिः। न चैवं आधारशब्दस्य नानार्थकत्वप्रसङ्ग इति वाच्य
इष्टत्वात्। आधारतात्वस्य आधारत्वमिति अनुगतप्रतीति
पयत्वरूपस्य आधारपदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदकत्वाङ्गीकार

पु. प.

४. ८. वा तद्वारणात् । यदपि घटसंयुक्तं भूतलमितिवत् भूतलसंयुक्तो घट इत्यपि व्यवहारसत्त्वेन घटादावपि भूतलसंयोगानुयोगित्वस्य अङ्गीकरणीयतया आधारताया उक्तरूपत्वे घटादेः स्वाधारताप्रसङ्ग इति चोद्यम् । तदपि न । पतनप्रतिबन्धकसंयोगानुयोगित्वरूपं तदाधारत्वं हि तद्व्यक्तिविशिष्टत्वरूपमिह विवक्षितम् । व्यक्तिवैशिष्ट्यं च स्वभिन्नत्वस्वविशिष्टसंयोगवत्त्वोभयसम्बन्धेन । संयोगे स्ववैशिष्ट्यं च स्वनिष्ठपतनानुत्पादप्रयोजकत्वस्वप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन । तथा च घटादेः तद्भिन्नत्वाभावेन न तदाधारताप्रसङ्गः ॥ एतेन— न च संयोगजनकक्रियाश्रयस्य प्रतियोगित्वमेव नानुयोगित्वमिति घटादेरनुयोगित्वाविरहात् न स्वाधारत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तथा सति उभयकर्मजन्यसंयोगेन हस्तादेर्यत्र घटादिधारकत्वं तत्र हस्तादेः घटाद्याधारत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्—इति चोद्यसमाधाने निरस्ते ॥ उक्तरीत्या आधारत्वपरिष्कारे हस्तादेर्घटाद्याधारत्वानुपपत्तिविरहात् । पतनप्रतिबन्धकस्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः आधारतारूपत्वाङ्गीकारेणापि उक्तानुपपत्तिवारणात् । घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगानुयोगितायाः हस्तादौ स्वीकारात्, घटे च तदस्वीकारात् ॥

यद्यपि हस्तादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टघटाद्यनुयोगिकसंयोगत्वेनापि पतनप्रतिबन्धकत्वमिति तदनुयोगितायाः घटादौ सद्भावेन घटादेर्हस्ताद्याधारताप्रसङ्गो निरुक्तपरिष्कारे दुरपह्नवः । तथाऽपि निरुक्तप्राथमिकपरिष्कारेण तद्व्यावर्तनं सुवचम् । अत एव "एवमन्येन धृते घटादौ अधस्तादन्यहस्त-

पु. प.

४. ८. क्रियया संयोगः, पूर्वसंयोगनिवृत्तिश्च । तत्र हस्ता
घटाद्याधारत्वानुपपत्तिः, घटस्य हस्ताधारताप्रसङ्गश्च
इत्यन्तेन प्रोक्तानुपपत्तिरपि निरस्ता । उक्तपरिष्कारोप
तादृशदोषाप्रसक्तेः ॥

९.२४. **तन्निष्ठातिशयः कार्यत्वकारणत्वान्यतररूप इति ॥** शे
त्वस्वरूपनिरूपणावसरे "सत्तालाभस्यातिशयरूपत्वान्निक
त्मकधर्मेतराकारोह्यतिशयः" इति श्रुतप्रकाशिकायामनुगृ
तत्वेन अत्र कारणत्वादेरतिशयत्वमुक्तम् । कारणत्वस्य
करणकलेबरप्रदानादिरूपत्वेन, कार्यत्वस्य तद्भाक्त्वरूपत्वे
च सत्तालाभरूपत्वस्य निर्वक्तुं शक्यत्वात् ॥

६. १. **ज्ञानावच्छिन्नेति ॥** यत्तु--नित्यविभूतिनित्यसूर्यादिविशिष्टत
ब्रह्मणः कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा विरहेण तत्र ब्रह्मशरीरत्व
नुपपत्तेः—इति । तन्न ; जन्माद्यधिकरणसिद्धकारणत्वरूपलक्ष
आत्यन्तिकलयरूपमोक्षकारणत्वस्यापि घटकतया तद
क्षिप्तमुक्तप्राप्यत्वमुक्तिप्रापकत्वान्यतररूपकार्यत्वकारणत्वा
तरस्य ब्रह्मनिष्ठातिशयरूपत्वसम्भवात् । प्राप्यत्वेनैव रूपे
नित्यविभूतिविशिष्टं स्वात्मानं प्रापयामीति सङ्कल्पद्वा
कारणत्वेन च तदवच्छेदकत्वरूपनिरुक्तशेषत्वस्य तत्रा
सत्त्वेन नानुपपत्तिगन्धोऽपि ॥

नित्यविभूत्यादेः प्राप्यान्तर्भावश्च जन्माद्यधिकरणश्रुतप्रक
शिकायामनुगृहीतः ॥ इयं च तत्सूक्तिः—"ननु यदीश्वरे
लिलक्षयिषितः"—इत्यारभ्य, "तदेवं लक्षणान्तर्भूतेन लयांशेने
पलक्षितायास्त्रिपाद्विभूतेरपि जिज्ञास्यान्तर्भावसिद्धिस्सूत्रि
भवतीति"—इत्यादि ॥

प.

७. **प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेनेति** ॥ 'प्रदीपवदावेशः तथा हि दर्शयति' इति सूत्रम् । इदं च सूत्रं शारीरकमीमांसाशास्त्रे चतुर्थाध्याये अभावाधिकरणस्थम् । अस्य भाष्यम्—"यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन् देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशः, तथाऽऽत्मनोऽप्येकदेहस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः । यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन् देहे आत्माभिमानः, तद्वत् । इयान् विशेषः—अमुक्तस्य कर्मणा सङ्कुचितज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति । मुक्तस्य त्वसङ्कुचितज्ञातस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमिति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना ॥ तथा हि दर्शयति—

'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवस्स विज्ञेयस्स चानन्त्याय कल्पते ॥' इति ।

अमुक्तस्य कर्म नियामकं, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः"

—इति ॥

एतद्भाष्यार्थपर्यालोचनयैव 'प्रदीपवदावेश इति न्यायसिद्धत्वेन' इत्युक्तिः ॥ सौभरिप्रभृतीनां योगिनां ज्ञानद्वारैवानेकशरीरेषु व्याप्तिरिति पातञ्जले योगशास्त्रे "निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात्" इति ; सूत्रवार्तिके "कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः ; स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वात्"—इति ग्रन्थेन प्रतिपादितमिति ॥

पु   प.

९. ३.   'नन्वेतज्जीवस्येदं शरीरम्' इति वाक्यमारभ्य-

९. १४. 'आक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्यैव ग्राह्यत्वात्' इ
पर्यन्तम् ॥

अत्र च ब्रह्मण इति षष्ठ्यास्सम्बन्धसामान्यार्थकत्वं कर्मत्वार्थकत्वं वेति विशये शेषेषष्ठीत्यनुशासनेन सम्बन्धसा- मान्यार्थकत्वाङ्गीकारेऽपि जिज्ञासापदसमभिव्याहारबलात्सम्ब- न्धसामान्यस्य कर्मत्वरूपविशेषसिद्ध्या ब्रह्मणो जिज्ञास्यत सम्भवात् षष्ठ्याः कर्मत्वार्थकत्वमयुक्तमिति प्राप्ते प्रधानत जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः कर्मत्वस्याक्षेपसिद्धत्वादपि कर्तृकर्मण कृतीत्यनुशासनस्य कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनवत् कर्मत्वेऽ शक्तिग्राहकत्वाङ्गीकारेण आभिधानिकत्वस्वीकार एव न्या इति सिद्धान्तितम् ॥

अत्र केचित्– "आक्षेपतः प्राप्तात्" इत्यादिभाष्यं क्ल शक्त्या अभिमतार्थभानसम्भवस्थले अर्थापत्त्या तद्भानस्यानौ- चित्यप्रदर्शनपरम् । अतः आधेयत्वादिधर्मत्रयस्य शक्यता- च्छेदकत्वाङ्गीकारे गौरवान्मानाभावाच्च प्रत्येकधर्मस्यैव शक तावच्छेदकत्वाङ्गीकारो युक्तः, लाघवात्"–इत्याहुः ॥ तत्तु समीचीनतया प्रतिभाति । तथा हि–ब्रह्मण इत्यत्र षष्ठ्य यथा वा कर्मत्वार्थकत्वं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनवशादङ्ग कार्यं, तथा शरीरपदस्याप्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरी शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युपपादयिष्यत इति "विवक्षितगुणो पत्तेः" इति सूत्रभाष्यस्वारस्यात्, "यो लोकत्रयमाविश्येति गीतावचनस्वारस्याच्च शरीरशब्दस्याधेयत्वादिधर्मत्रयविशि शक्तिरङ्गीकार्या ; उभयत्रापि न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

पृ. प.

९. ३. यदपि—धर्मत्रयस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवेण न तदवच्छिन्ने शक्तिः ; क्लृप्तेऽपि नोक्तन्यायाश्रयणमत्र युज्यते—इति प्रतिपादनं, तदसमीचीनम् । बोधेऽनुभवसिद्धे गौरवेण एकतरपरित्यागायोगात् । अन्यथा पङ्कजशब्दस्य पङ्कजनिकर्तृत्वविशिष्टपद्मत्वावच्छिन्ने शक्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् ॥

किञ्च त्रयस्य मिलितस्य शक्यतावच्छेदकत्व एव हि गौरवं, न त्वेकैकस्य। तथा सति इतरयोश्शक्यतावच्छेदकत्वं न स्यात् इति कथमुक्तन्यायप्रसर इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेण त्रयाणामपि शक्यतावच्छेदकस्य दुर्वारत्वात् ॥

एवं भगवच्छब्दस्य ज्ञानादिसमुदायविशिष्टे शक्तेस्समर्थिततया तन्त्रन्यायेनात्रापि धर्मत्रयावच्छिन्ने शक्तिसमर्थने बाधकाभावाच्च। अपि च—दुःखासम्भिन्नत्वसुखत्वोभयावच्छिन्ने धानकर्मत्वगोत्वोभयविशिष्टे च स्वर्गधेन्वादिपदानां नैयायिकैरप्येकशक्त्यङ्गीकारात् तन्त्रन्यायेनाप्याधेयत्वादिधर्मत्रयविशिष्टे शक्तिव्यवस्थापनस्य सुशकत्वाच्च॥ अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्॥

९. १६. **स्वीकारादिति वदन्ति** ॥ एतत्कल्पद्वयं न्यायसिद्धाञ्जनेऽपि जडद्रव्यपरिच्छेदे प्रदर्शितम् । इयं च तत्सूक्तिः—"एतच्चैकलक्षणमिति केचिद्व्याचख्युः ; लक्षणत्रयमित्यपरे । एकत्वपक्षे व्यवच्छेद्यपरिक्लेशः ; अन्ये त्वेकलक्षणत्वेऽपि जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति, शङ्कितं तु सममित्याहुः"—इति ॥ एतत्कल्पद्वयस्याप्ययंभावः—"यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च" इत्यादिश्रीभाष्यसूक्तेः लक्षणत्रयपरत्ववर्णनं शेषत्वरूपनिष्कृष्टस्वरूपस्यावश्यं ज्ञात-

पु. प.

९.१६. व्यत्वप्रतिपादनाय । उक्तरीत्या नियाम्यत्वधार्यत्वरूपलक्ष
णद्वयस्यापि कुत्रचिदव्याप्त्यादिसम्भावनया शेषत्वात्मक
लक्षणस्यावतारितत्वात्, अस्य च कुत्राप्यव्याप्त्यादेरनभि
धानाच्च, अस्यैव निष्कृष्टलक्षणत्वं प्रतीयते। शेषत्वात्मकस्वरूप
याथात्म्यं तु मुमुक्षुभिरवश्यं ज्ञातव्यमेव, "देहासक्तात्मबुद्धिः"
इत्याद्यनुगृहीतरीत्या संसारमूलभूतषड्विधभ्रमेषु मध्ये स्वस्वात
न्त्र्यभ्रमस्य स्वस्यैव प्रधानफलभोक्तृत्वादिप्रतिपादकस्
निवर्तकत्वात्, तस्मिन् सम्यज्ज्ञाते स्वभोक्तृत्वाद्यसम्भवाच्च
अत एव ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यपेक्षया जीवात्मनश्शेषत्वविशे
एव स्वरूपनिरूपकतया पूर्वाचार्यैरनुगृहीतः । एतादृशशेषत्
विना विद्यमानस्य सर्वस्य आत्मीयस्यापि दुस्सहत्वं परमाचार्यै
भगवद्यामुनमुनिभिः स्तोत्ररत्ने "न देहमित्यादि"श्लोके
सुव्यक्तमन्वग्राहि ॥ शेषत्वं च—"शेषः परार्थत्वात्" "पर
गतातिशयाधानेच्छया उपादेयत्वमेव यस्य स्वरूपं, स शेषः
परश्शेषी, परस्य प्रयोजनमेव यस्य परमप्रयोजनम्"
—इत्यादिमूलभाष्यटीकादिभिस्सम्यङ्निरूपितम् ॥ ईदृशं शेषत्
चाचेतनेषु कदाऽपि न प्रतिकूलतया सम्भावनार्हम् । चेतने
ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिसमानाधिकरणतया प्रतिपादितत्वेन कदा
चित् स्वप्रयोजनसहत्वसम्भावनार्हमपि भवेदित्याशयेन
"आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमि
त्युपपादयिष्यते" इति "विवक्षितगुणोपपत्तेः" इतिसूत्रभाष्ये
अनुगृहीतग्रन्थस्वारस्येनैकलक्षणपरतयाऽपि व्याख्यातम्
तत्कल्पे शेषत्वस्याधेयत्वविधेयत्वसामानाधिकरण्यवैशिष्ट्य
प्रतिपादनेन अचेतनवत् चेतनस्यापि स्वभोगोद्देश्यकप्रवृत्त्य
नर्हत्वस्वप्रवृत्त्युद्देश्यभोगानर्हत्वादिलक्षणसर्वप्रकारपारतन्त्र्य-

प.

१६. प्रतीत्या नोक्तदोषप्रसक्तिः ॥ न च चेतनस्याचिद्वत्पारतन्त्र्याङ्गीकारे ज्ञातृत्वकर्तृत्वादिकं विफलमिति शङ्क्यम् । "स्वप्रयोजननिवृत्तिः शेषत्वफलं, परप्रयोजनप्रवृत्तिः प्रयत्नफलं, तद्विषयप्रीतिश्चैतन्यफलम्"—इत्याचार्यानुगृहीतरीत्या पारतन्त्र्याविरोधिस्वरूपानुरूपव्यापारेषु ज्ञातृत्वकर्तृत्वादेस्सार्थक्यसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

. ७. **तार्किकास्त्विति** ॥ चेष्टेत्यादि । कथं चेष्टाश्रयः— ईप्सितं जिहासितं वार्थमधिकृत्य ईप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा; सा यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः— यस्यानुग्रहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहितानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते, स एषामाश्रयः ; तच्छरीरम् । कथमर्थाश्रयः—यस्मिन्नायतने इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते, स एषामाश्रयः तच्छरीरम् । —**इति तद्भाष्यम्** ॥

. ८. **अनुप्रवेशस्य गतिविशेषरूपत्वेऽपीति** ॥ अत्र अपिशब्देन परमात्मनः प्रकारान्तरेणाप्यनुप्रवेशोऽस्तीति सूच्यते । स च प्रतिवस्तुपरिसमाप्यवर्तमानत्वरूपः पूर्णतया स्थितिविशेषः । यथा घटत्वादिजातयः घटादिव्यक्तिषु परिसमाप्य वर्तन्ते तथा परं ब्रह्मापि चेतनाचेतनेषु सर्वेषु पदार्थेषु सर्वदा परिपूर्णतया द्वित्वादिविलक्षणसम्बन्धेन वर्तते । अत एव सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वमप्यस्योपपद्यत इति— सर्वमवदातम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

शास्त्रैक्यवादः.

निखिलभुवनहेतुं नित्यसेतुं भवाब्धे-
र्मुररिपुमभिवन्द्य श्रीयतीन्द्रञ्च नत्वा ।
परिचितगुरुधारागीरनन्तार्यवर्यः
प्रथितविमलयुक्तिं वक्ति शास्त्रैक्यवादम् ॥

पूर्वोत्तरमीमांसयोरैकशास्त्र्यमिति तावत्सम्प्रदायः । ऐकशास्त्र्यञ्च कग्रन्थत्वं, एकवाक्यतापर्यवसितम् । तच्च साकाङ्क्षत्वे सति कार्थप्रतिपात्तिपरत्वम् ॥

तथा च **जैमिनिसूत्रम्**—“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षञ्चेदवि-गे स्यात्” इति । तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतन्निवर्तनीयाकाङ्क्षो-ापकत्वान्यतररूपवत्त्वमेव तत्साकाङ्क्षत्वम् । प्रकृते च मीमांसा-र्वभागोत्थाप्यायाः ‘कर्माराध्यः कः’ इत्याकारिकायाः ‘कर्माङ्गकं ः’ इत्याकारिकाया वा ब्रह्मविषयिण्यास्तज्ज्ञानविषयिण्या वा ाकाङ्क्षया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमुत्तरभागस्येति निरुक्त-त्साकाङ्क्षतानिर्वाहः ॥ एकार्थप्रतिपादकयोः ‘घटोऽस्ति’, ‘कल-ोऽस्ति’—इतिवाक्ययोरेकवाक्यतावारणाय साकाङ्क्षत्वनिवेशः ॥ ूतलं घटवत्’—इत्युक्ते कोऽयं घट इत्याकाङ्क्षया प्रयुक्तस्य म्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यतावारणायार्थैक्यनिवेशः । कृते च मीमांसापूर्वोत्तरभागयोः कर्माराध्यत्वविशिष्टब्रह्मतात्प-कत्वरूपं कर्माङ्गकत्वविशिष्टब्रह्मज्ञानतात्पर्यकत्वरूपं वाऽर्थैक्यं ाराबाधमेव ॥

केचित्तु—मोक्षरूपैकफलप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमैकशा
स्त्र्यम्। मोक्षस्य साक्षात्कर्मफलत्वाभावेऽपि परम्परया तत्फलत्व
मक्षतमेव। अत एवोक्तं प्रथमविजये महाचार्यैः—"प्रयोजनवदर्थ
परत्वेन एकत्वस्य प्रतीयमानत्वात्" इति॥ अत्र अर्थपरत्वेनेत्यभे
तृतीया; एकत्वस्य–एकवाक्यतारूपशास्त्रैक्यस्य। तथा च उक्तार्थ
एव तात्पर्यम्॥ —**इत्याहुः**॥

ननु—पूर्वोत्तरभागयोर्निरुक्तैकशास्त्र्यं न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणे
सिध्यति। प्रत्यक्षं हि द्विविधं–बाह्यमान्तरञ्चेति। न तावद्बाह्यप्रत्यक्ष
तत्साधकं, निरुक्तशास्त्रैक्यस्य बाह्यप्रत्यक्षायोग्यजिज्ञासादिघटित
त्वात्। नाप्यान्तरं तत्साधकं, वक्तृतात्पर्यघटितस्य निरुक्तरूपस्या
स्मदादिप्रत्यक्षागम्यत्वात्। न ह्यन्यदीयतात्पर्यादिकमन्यदीयमानस
प्रत्यक्षगम्यम्। नाप्यनुमानम्; अप्रयोजकत्वात्। नापि शब्दो
ऽसिद्धेः—**इति चेन्न**॥ मीमांसोत्तरभागो मीमांसापूर्वभागनिरूपित
निरुक्तैकवाक्यतावान्, पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वात्-
इत्यनुमानेन तत्सिद्धेः। अत्र–यत् यत्प्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थकं भवति तत्ते
नैकवाक्यमिति–सामान्यव्याप्तौ जिज्ञासाधिकरणप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थव
तदेकवाक्यतापन्नं जन्माद्यधिकरणं दृष्टान्तः। जिज्ञासाद्यधिकरण
चतुष्टयस्य शास्त्रारम्भसमर्थनार्थत्वेनैककार्यकारित्वरूपसङ्गतिमदर्थप्र
तिपादकत्वात् दृष्टान्ते हेतूपपत्तिः; जिज्ञास्यं ब्रह्म कीदृशमिति
तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वाज्जगत्कारणताविशिष्टब्रह्मरूपैकार्थतात्पर्य
कत्वाच्च साध्योपपत्तिः॥

सूचितं चेदमनुमानं **वृत्तिकृता**—

"संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्व
सिद्धिः" —इति॥

अयमर्थः ॥ एतच्छारीरकं षोडशलक्षणेन जैमिनीयेन संहितमिति शास्त्रैकत्वसिद्धिः– इति योजना। जैमिनिप्रोक्तं शास्त्रं **जैमिनीयम्**, प्रतिपाद्यार्थनिरूपितत्वं तृतीयार्थः, तस्य च सङ्गतार्थप्रतिपादकत्वरूप-संहितपदार्थैकदेशसङ्गतावन्वयात् षोडशाध्यायविशिष्टाभिन्नजैमिनि-प्रोक्तशास्त्रप्रतिपाद्यार्थनिरूपितसङ्गतिविशिष्टार्थप्रतिपादकत्वलाभः ॥ **इतिशब्दार्थः**—इत्याकारकं ज्ञानं, तस्य शास्त्रैकत्वविधेयकानु-मितिरूपसिद्धिपदार्थे जन्यतासम्बन्धेनान्वयः । यद्वा–शारीरक-विशेष्यककर्मकाण्डनिरूपितसङ्गतिप्रकारकज्ञानजन्या शारीरकोद्दे-श्यकशास्त्रैक्यविधेयकानुमितिः–इति विशिष्टार्थः; इतिशब्दार्थज्ञाने शारीरकस्य विशेष्यतासम्बन्धेन भावप्रधानसंहितपदार्थसङ्गतेश्च प्रकारतयाऽन्वयात् इतेर्निपातत्वेन तदर्थे भेदसम्बन्धेन नामार्थान्वये-ऽपि विरोधाभावात् शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति ; अत्र शारीरक इति सप्तम्यन्तं पदमध्याहार्यम्, तदर्थशारीरकोद्देश्यकत्वस्य सिद्धिपदार्था-नुमितावन्वयात् ; यद्वा–सिद्धिपदमेव लक्षणया शारीरकोद्देश्यका-नुमितिपरम् । अथवा–प्रयोकत्वरूपं हेतुत्वमितिशब्दार्थः ; तच्च कारणतावच्छेदकसाधारणमिति सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य हेतुत्वेन तद्विशिष्टशारीरकस्य हेतुतावच्छेदकत्वानपायात्, इतिशब्दार्थप्रयो-जकतायां सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्याधेयतासम्बन्धेन प्रयोजकतायाश्च निरूपकतासम्बन्धेनानुमितावन्वयात् ; सङ्गतिविशिष्टशारीरकनिष्ठ-प्रयोजकताका शास्त्रैक्यानुमिरिति–**वाक्यार्थः** ॥

न च–सङ्गतिविशिष्टशारीरकज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानविधया शास्त्रैक्यानुमितिहेतुत्वेऽपि सङ्गतिविशिष्टशारीरकस्य न तदवच्छेद-कत्वसम्भवः ; भ्रमप्रमासाधारण्येन हेतुत्वानुरोधेन सङ्गतिनिष्ठप्रकारता-निरूपितशारीरकनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यावश्यकत्वा-दिति–वाच्यम् । तथा सत्युक्तप्रकारताविशेष्यतयोः परस्परविशेषण-

विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात्, सिद्धान्ते यथार्थख्यातेरङ्गीकारेण विषयितासम्बन्धेन विशिष्टविषयस्यैवावच्छेदकत्वेनानुपपत्तिविरहात्—इति वादान्तरे स्पष्टम् ॥

ननु—निरुक्तानुमाने हेतूकृतस्य पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वस्य सूत्रसमानार्थकाधुनिकपुरुषकल्पितकारिकादावपि सत्त्वाद्व्यभिचारः। न च तत्र पूर्वभागनिरूपितनिरुक्तैकवाक्यत्वरूपसाध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्; तथा सति निरुक्तैकवाक्यत्वस्य भिन्नप्रबन्धसाधारण्येनैकप्रबन्धत्वरूपत्वासम्भवेनोद्देश्यासिद्धेः। एकप्रबन्धत्वरूपमैकशास्त्र्यं हि पूर्वोत्तरभागयोरुद्देश्यम् ॥ उक्तं च **शतदूषण्यां**—

"तथाऽपि भिन्नकर्तृकयोः कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न"

इत्यादिना। अतस्तदनुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यककृतिसाध्यत्वरूपतदेकप्रबन्धत्वस्य साध्यस्य कर्तव्यत्वेन तस्योक्तकारिकादावसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्; पूर्वकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यीभूता या समाप्तिः अनावृत्तिश्शब्दादितिसूत्रघटकचरमवर्णध्वंसरूपा, तदुद्देश्यककृतिसाध्यत्वस्योक्तकारिकादावभावात्; एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वस्य च तज्जन्यनिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वरूपत्वेन निरुक्तैकवाक्यत्वस्याप्युक्तकारिकादावभावात्; पूर्वभागजन्यानिश्चयजनकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयत्वस्योत्तरभागमात्रे सत्त्वात् ॥ —**इति चेन्न** ॥

पूर्वभागप्रतिपाद्यार्थसङ्गतार्थप्रतिपादकत्वं हि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वम्। तादृशश्च फलं विशिष्टवेदार्थप्रतिपत्तिरूपम्। उक्तकारिकायां च न व्यभिचारः, तत्र ब्रह्मज्ञानोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वसत्त्वेऽपि पूर्वभागविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ॥

तथा च–ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डानुकूलकृत्युद्देश्यसमाप्त्युद्देश्यककृतिसाध्यतावान् तत्साकाङ्क्षत्वविशिष्टतदेकार्थप्रतिपत्तिपरो वा, पूर्वकाण्डविषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वात्, पूर्वकाण्डघटकाद्वितीयाध्यायवत्—इति विशेषतो व्याप्तिर्बोध्या। तेन–यत्र यद्विषयकप्रवृत्त्युद्देश्यफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वं, तत्र–निरुक्ततदेकग्रन्थत्वम्–इति सामान्यमुखव्याप्तेः तदेकग्रन्थत्वाभाववति तत्फलोद्देश्यकविसंवादिप्रवृत्तिविषये ग्रन्थान्तरे व्यभिचारेऽपि न क्षतिः॥

ऐकशास्त्र्यव्याप्यं सङ्गतिमत्त्वमुक्तरूपमित्यभिप्रायेणैव संहितमित्यादिवृत्तिग्रन्थघटकसंहितपदार्थविवेचनपरं भाष्यम्—

"गृहीतात्स्वाध्यादवगम्यमानान् प्रयोजनवतोऽर्थानापाततो दृष्ट्वा तत्स्वरूपप्रकारविशेषानिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते। तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वाऽध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशोपनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलापातप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपमीमांसायामधिकरोति"—

—इति॥

अयमर्थः॥ गृहीतात्–आनुपूर्वीप्रकारकज्ञानविषयात्। **स्वाध्यायादवगम्यमानान्**–स्वाध्यायजन्यखण्डवाक्यार्थबोधविषयान्। **आपाततो दृष्ट्वा**–अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमहावाक्यार्थबोधानन्तरम्। **निर्णयफलेति**–अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयफलेत्यर्थः। **फलं** स्वर्गादि। **कर्मफले अल्पत्वं च**–स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वम्; अन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वस्य मोक्षकालीनसुखेऽपि सत्त्वेन तस्याल्पत्ववारणाय स्वसमानाधिकरणेति दुःखप्रागभावविशेषणम्; इदमेव चाल्पत्वं–"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते"–इतिश्रुतिघटकक्षिञ्धातुतात्पर्यविषयः;

यथा चन्दनसंयोगादिजन्यं सुखं स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनं, तथा पुण्यजन्यं स्वर्गात्मकसुखमपि स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनमित्यर्थात्, लोकपदस्य सुखपरत्वात्, क्षीयत इत्यस्य ध्वंसप्रतियोगीत्यर्थाङ्गीकारे च मोक्षात्मकसुखस्यापि ध्वंसप्रतियोगित्वेन ततो विशेषानुपपत्तेः । **अस्थिरत्वं च**—स्वसमानाधिकरणसुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं ; स्वर्गात्मकसुखध्वंसकाले सुखात्यन्ताभावसम्भवेन तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं स्वर्गसुखस्याक्षतम् ; मोक्षात्मकसुखनाशकाले सुखान्तरोत्पत्तेर्नियतत्वात्तध्वंसस्य सुखात्यन्ताभावसमानकालीनत्वविरहात्, न मोक्षसुखस्य निरुक्तमस्थिरत्वम्॥ **अनन्तस्थिरफलेति** ॥ मोक्षसुखे **आनन्त्यम्**—स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम् ; **स्थिरत्वं च**—स्वसमानाधिकरणसुखात्यन्ताभावसमानकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वम् ; निरुक्तमानन्त्यमेव—'अनावृत्तिश्शब्दात्' इतिसूत्रघटकानावृत्तिपदार्थः, न तु वैकुण्ठलोकादधोलोकं प्रति गत्यभावः, 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इतिश्रुतिविरोधात् ; "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्तते" इत्यस्य ब्रह्मानुभवात्मकसुखं प्राप्नोति तदुत्तरकालीनदुःखप्रागभाववान्न भवतीत्यर्थः ॥ तथा च—उक्तभाष्ये तद्विषयकप्रवृत्त्युद्देशफलोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वमेव संहितत्वमित्युक्तं भवति। एवं ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थत्ववान्, तद्व्याख्येयव्याख्यानरूपत्वात्, द्वितीयाध्यायवत्—इत्यनुमानेनापि तत्सिद्धिः ॥

न च—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं वेदभाष्यादावुक्तसाध्यं व्यभिचरतीति—वाच्यम् । तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं हि तद्घटकप्रतिज्ञाविषयनिरूपणपरत्वम्, **अथातो धर्मजिज्ञासेति** कर्मकाण्डस्थप्रतिज्ञाघटकधर्मशब्दस्य वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वावच्छिन्ने शक्त्यङ्गीकारेऽपि निरुक्तशक्यतावच्छेदकस्य उपासनसाधारण्येन तस्यापि धर्मशब्दार्थ-

स्वानपायात्, यजेतेति विधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य यागादाविव उपासीतेत्यादिविधिप्रत्ययबोध्यश्रेयस्साधनताकत्वस्य उपासनेऽपि सत्त्वात्। तथा च—उपासननिरूपणस्यापि सामान्यप्रतिज्ञाविषयत्वात् तद्घटकप्रतिज्ञाविषयनिरूपणपरत्वमुत्तरभागस्याक्षुण्णम्॥

यत्तु—वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वं धर्मत्वं, विहितक्रियातज्जन्यादृष्टादिसाधारणं, "धर्मस्स्वनुष्ठितः पुंसाम्", "धर्मः क्षरति कीर्तनात्" इत्युभयत्र धर्मशब्दप्रयोगात्। वेदबोधितत्वं च—वेदातिरिक्तप्रमाणेन स्वातन्त्र्येणाबोध्यत्वे सति वेदबोध्यत्म्। तेन तत्त्वसाक्षात्काररूपब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मविषयकसविलासाज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षजनकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्य उपनिषद्बोध्यत्वेऽपि न तस्य धर्मत्वापत्तिः। वस्तुतः— "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" —इति ज्ञानेऽपि धर्मशब्दप्रयोगात्तस्यापि धर्मत्वमिष्टम्। ज्ञानस्य धर्मत्वेऽपि ब्रह्मणो वेदबोधितश्रेयस्त्वावच्छिन्नसाधनताकत्वाभावात् धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्तिः। अस्तु वा ब्रह्मणि धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय कृतिव्याप्यत्वं वेदबोधितश्रेयस्साधनताकत्वविशेषणम्। गुणस्यापि चाश्रयाविशिष्टस्य कृतिव्याप्यत्वान्नाव्याप्तिः। असाधारणी वा कारणता तत्र प्रवेश्या। तत्तल्लक्षणमेव च धर्माधर्मपदशक्यतावच्छेदकम्। तस्य च क्रियातज्जन्यादृष्टसाधारण्येन एकयैव शक्त्या धर्माधर्मशब्दौ क्रियातज्जन्यादृष्टपराविति—**भाट्टरहस्ये खण्डदेवेनोक्तम्** ॥ **तन्न**। ब्रह्मण्यपि—"रामो विग्रहवान्धर्मः" "कृष्णं धर्मं सनातनम्"—इद्यादौ धर्मशब्दप्रयोगेन धर्मपदशक्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्येऽपि क्षतिविरहात् तद्व्यावर्तकविशेषणदानस्यानुचितत्वात्। धर्ममीमांसातो ब्रह्ममीमांसाया भेदोपपत्त्यर्थं ब्रह्मव्यावर्तकं विशेषणं देयमित्यपि न, तद्भेदस्यैवासिद्धत्वात्; भेदसिद्धौ तद्विशेषणसार्थक्यं, तस्मिन् सति भेदसिद्धिः—इत्यन्योन्याश्रयाच्चेति ॥

यद्वा—तद्व्याख्येयव्याख्यानत्वं पूर्वोत्तरभागद्वयमात्रवृत्तिमीमांसात्वम्। तच्च विषयतासम्बन्धेन तदुभयसम्बद्धं तदुभयविषयज्ञानमेव। तच्च नोक्तसाध्यव्यभिचारि। तदिदमभिप्रेत्योक्तं **शतदूषण्याम्**—

"एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रम्"—इति। एवं—ब्रह्मकाण्डः कर्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैकग्रन्थतावान्, तदर्थतात्पर्यकतदुक्तमित्यादिशैलीघटितत्वात्, "उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात्" इत्यादिवत्; अथवा—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डनिरूपितनिरुक्तैग्रन्थतावान्, तद्घटकीभूततदुक्तमित्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकत्वात्, 'अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्' इत्यादितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादकब्रह्मकाण्डघटकसूत्रान्तरवत्— इत्याद्यनुमानेनैकशास्त्रत्वसिद्धिः॥

यत्तु—ब्रह्मकाण्डो न कर्मकाण्डनिरूपितैकग्रन्थतावान्; तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वात्, तत्तात्पर्यविषयार्थविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वाद्वा; ग्रन्थान्तरवत्—इत्यनुमानैः **सत्प्रतिपक्ष इति**॥ **तत्र चिन्त्यते**। तत्राद्यानुमाने—यत्र यत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वं तत्र तदेकग्रन्थत्वाभाव इति सामान्यव्याप्त्यङ्गीकारे कादम्बर्यादौ व्यभिचारः; कर्मकाण्डकर्तृभिन्नकर्तृकत्वं यत्र, तत्र तत्काण्डनिरूपितैकग्रन्थत्वाभाव इति विशेषव्याप्त्यङ्गीकारे चाप्रयोजनकत्वम्; कादम्बर्यादाविव तत्कर्तृभिन्नकर्तृकत्वेऽपि तदेकग्रन्थत्वसम्भवात्। द्वितीयानुमाने च—हेतुरसिद्धः॥

ननु—तद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं हि तज्जन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वम्, तच्च नासिद्धम्। तथा हि। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इति पूर्वपक्षसूत्रम्; वेदस्य कार्यतानिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वात् कार्यताविषयकबोधं प्रति कार्यतावाचकलिङादिपदसमभिव्याहारस्य कारणत्वात् लिङा-

द्यघटितानामर्थवादानामप्रामाण्यमिति तदर्थः । "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्" इति सिद्धान्तसूत्रम्; अर्थवादानां बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्ये लक्षणाङ्गीकारेण तादृशप्राशस्त्यस्य च यागादिरूपक्रियायामन्वयाङ्गीकारेण कार्यत्वविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वाप्रामाण्यं सम्भवतीति तदर्थः ॥ एवं च—पूर्वकाण्डे अर्थवादानां कार्यत्वनिष्ठविषयतानिरूपितविषयताकबोधजनकत्वमुक्तं भवति । इह च समन्वयसूत्रे अर्थवादानां कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वमुक्तम् । कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वस्य तद्विषयकबोधजनकत्वाभावव्याप्यतया पूर्वकाण्डजन्यबोधप्रतिबन्धकबोधजनकत्वमुत्तरकाण्डस्याक्षतम्—

—**इति चेन्न** ॥

अर्थवादत्वसामानाधिकरण्येन कार्यत्वविषयकबोधजनकत्वस्य पूर्वकाण्डेन बोधनात्, ब्रह्मकाण्डेन च तत्सामानाधिकरण्येनैव कार्यत्वाविषयकबोधजनकत्वबोधेन, तद्बोधयोः परस्परप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाभावात् ॥ तदिदमभिप्रेत्योक्तं **श्रुतप्रकाशिकायाम्**—

> "सामान्येन सिद्धपरवाक्यानां क्रियाविशेषत्वेऽभिहिते सिद्धपरवाक्यविशेषस्य किं विधिशेषत्वं न वेति विचार्य स्वयंपुरुषार्थविरहिणामेव सिद्धपरवाक्यानां क्रियाशेषत्वम्, स्वयंपुरुषार्थपर्यवसायिनान्तु सिद्धपरवाक्यानां न तच्छेषत्वमिति हि निर्णेतुं युक्तम्" —इति ॥

एवमन्येऽपि विरोधपरिहाराः प्राचां ग्रन्थेषु स्पष्टाः ॥ तत्कर्तृमतखण्डनपरत्वं चासिद्धमेव, परन्तु हयशिरउपाख्यानादिषु जैमिनेः भगवद्बादरायणोपदिष्टब्रह्मविद्यावत्त्वावगमात् श्रवणवेलायां जैमिनिना कृतानि चोद्यानि शिष्यानुग्रहातिरेकात् तद्बुद्धिप्रचिख्यापयिषया तदुक्ततयोपन्यासः कृत इति ॥ किञ्च—कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डानिरूपितानिरुक्तशास्त्रैक्यवान्, तत्प्रतिपाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रातिपादकत्वात्, यो यत्प्रति-

पाद्यप्रधानार्थाङ्गप्रतिपादकः स तन्निरूपितशास्त्रैक्यवान्, यथा प्रयाजादिरूपाङ्गप्रतिपादकशास्त्रं तदङ्गिप्रतिपादकेनैकशास्त्रतापन्नमिति ॥

न च—ज्ञानकर्मणोः अङ्गाङ्गिभाव एवासिद्धः—इति वाच्यम्; "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति श्रुत्या तदङ्गताबोधनात् ॥

यद्यपि—गगनं दिदृक्षत इत्यादौ गगनविषयकत्वप्रकारकदर्शनविशेष्यकेच्छाया इव उक्तश्रुत्याऽपि यज्ञादिकरणकत्वप्रकारकवेदनविशेष्यकेच्छैव प्रतीयते, न तु धात्वर्थज्ञाने यज्ञादिकरणकत्वं; तथा सति उक्तरीत्या गगनं दिदृक्षत इत्यादावपि दर्शन एव गगनविषयकत्वान्वयस्य वाच्यत्वेन बाधापत्तेः॥ **तथाऽपि**—सिद्धान्ते पदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयस्येव अर्थापत्तिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानाङ्गीकाराद्वेदनस्य तत्करणकत्वं विना तदंशे इच्छायास्तत्प्रकारकत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्तिविषयस्य यज्ञादिकरणकत्वस्य वेदने भानान्नानुपपत्तिरिति—**समासवादे** विवेचितम् ॥

ननु—ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभाव एव न सम्भवति; अध्यस्तनिवृत्तिं प्रति अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन हेतुतायाश्शुक्तिरजतादिस्थले दृष्टत्वेन यथा शुक्त्यादिसाक्षात्कारे कर्मणो नोपयोगः एवं जगतो ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तन्निवृत्तिरूपमोक्षे अधिष्ठानभूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य हेतुत्वात्तत्र कर्मणां नोपयोगः—**इति चेन्न** ॥

जगन्मिथ्यात्वस्यान्यत्र निरासात्, ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वे तस्य तत्त्वमसीत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमेव शाब्दापरोक्षवादिनां मते निष्पन्नत्वेन तदर्थं विचारसम्भवाच्च ॥

अत्र वदन्ति—

यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः शाब्दान्निष्पन्नः; तथाऽपि स न निश्चयात्मा, अग्रे संशयदर्शनात् ॥ नन्वेककोटिकज्ञान-

मात्रं निश्चय एवेति चेत्, न तावन्निश्चयत्वं जातिः, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् । त्वन्मते जातेर्व्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गाच्च । धर्मिज्ञाने तदभावप्रसङ्गादेव न संशयान्यज्ञानत्वम् । अत एव न संशयत्वाभाववत् ज्ञानत्वं, धर्मिज्ञानस्य संशयाभिन्नत्वेन तदभावासम्भवात् । नापि धर्म्यंशे तदभावः, ज्ञाने अंशाभावात् ॥ न च धर्मिविषयत्वावच्छेदेन तदस्तिता, ज्ञानस्वरूपविषयित्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासम्भवात्, ज्ञाने अंशसत्त्वे च संशयेऽपि एककोट्यंशे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षणसंशयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः ॥

न च—स्वप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारज्ञानाभिन्नत्वं संशयत्वं तच्च तत्राप्यस्तीति—वाच्यम् । संशयाभिन्नधर्म्यंशज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् ॥ न च—तद्विरुद्धप्रकारकत्वे सतीति विशेषणात् नातिप्रसङ्ग इति—वाच्यम् । समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्यावश्यकत्वात् सप्रकारीभवद्धर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया लाघवेन स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयशब्दार्थत्वात् ॥ तस्मात्—यज्ज्ञानं यत्संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चयः, इतरत्तु न तथा—इत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणं किञ्चित्तर्कादिकारणमहिम्ना तदनतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवद्यम् ॥

नन्वेवमपि—न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासा भवितुमर्हति । संशयविरोधि ज्ञानं हीष्यते । तच्च संशयसमानप्रकारकं निर्विकल्पकातिरिक्तमिति निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च संशया-

निवृत्तेः निर्विशेषब्रह्मणि तदभावात् ॥ न च कल्पित-प्रकारोऽस्तीति वाच्यम्, तत्त्वावबोधकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तदविषयत्वात् ॥ —इति ॥

मैवम् ॥ ज्ञानं हि समानविषयतयाऽवधारणात्मकं संशयं निवर्तयति न तु समानप्रकारतया, अन्यविषयात् तददर्शनात्। समानविषयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् संशयादपि प्रसङ्गः, निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत् तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः, लाघवात्। निर्विकल्पकं तु नास्त्येव। अवधारणत्वादपि न। तन्निवर्तकमिदमिति ज्ञानं तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वात् न तत्संशयं निवर्तयति। अन्यथाऽयं घट इति ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वं न वेति संशयो न निवर्तेत; तस्मिन् घटत्वस्य प्रकारत्वाभावात्। किञ्चैवं प्रमेयवानिति ज्ञानादभिमतनिश्चयात् घटत्वप्रकारकात् संशयनिवृत्त्यापत्तिः। तत्र सामान्यधर्मप्रकारकत्वं प्रतिबन्धकं चेत् इदमिति-ज्ञाने तथा भविष्यति ॥ —इति ॥

अत्र ब्रूमः —

स्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयताकज्ञानत्वावच्छिन्ने संशयपदस्य शक्तिः। भूतलं घटवन्न वेति संशयदशायामेव घटस्य संशय इति व्यवहारः। घटपदोत्तरषष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य संशयपदार्थतावच्छेदकविषयितायामन्वयः। पर्वतो वह्निमान्न वा, भूतलं घटवत्—इत्यादिसमूहालम्बनदशायाञ्च न घटस्य संशय इति व्यवहारः। निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायां घटनिरूपितत्वस्य विरहात्। निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टान्यविषयिताकज्ञानत्वावच्छिन्ने च निश्चयपदस्य शक्तिः। अत एव पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामपि पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारोपपत्तिः।

निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वस्य वह्नितदभावविषयितयोरेव सत्त्वात् तादृशान्यत्वस्य निरुक्तसंशयीयपर्वतविषयितायामक्षतेः ॥

एतेन—तत्त्वमस्यादिवाक्यात् प्रथमं संशयात्मकसाक्षात्कार एव जायते, विचारानन्तरं च निश्चयात्मक इति विचारसार्थक्योपपादानं—**निरस्तम्** ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्याज्जायमानबोधस्य भवतां मते निर्विकल्पकत्वेन निर्विकल्पके संशयत्वाभावात् तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदभावप्रकारताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य सिद्धत्वेन प्रकारताशून्यस्य निर्विकल्पकस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यसम्भवेन तदीयविषयतायाः तदवच्छेदकत्वासम्भवेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टत्वाभावात् निष्प्रकारकज्ञानस्यैव भवतां मते निर्विकल्पकत्वात् ॥

सिद्धान्ते तु—सप्रकारकज्ञानविशेष एव निर्विकल्पकः; संस्काराजन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वम्, संस्कारजन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं सविकल्पकत्वमिति निर्विकल्पकादिलक्षणात्। अयं घट इति ज्ञानं निर्विकल्पकं; सोऽयं घट इति ज्ञानं तु सविकसविल्पकं, प्रत्यभिज्ञानमिति संज्ञाभेदः ॥

यत्तु—"निर्विकल्पकज्ञानमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणं, द्वितीयादिपिण्डग्रहणं सविकल्पकम्"—इति **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्** ॥ **तदप्युक्तार्थपरमेव**; जन्यतासम्बन्धेन संस्कारविशिष्टान्यत्वस्य प्रथमपदेन विवक्षणात् उक्तसम्बन्धेन संस्कारविशिष्टत्वस्य द्वितीयादिपदेन विवक्षणात्। **अथवा**—उदाहृतभाष्यं सम्भवल्लक्षणव्यक्तिविषयोदाहरणपरम्, न तु लक्षणपरम् ॥

एतेन—प्रथमपिण्डग्रहणेऽपि सविकल्पकत्वं सम्भवति, यथा—प्रथमपिण्डस्यैव द्वितीयादिग्रहणे सेयं गौरिति; द्वितीयादिपिण्ड-

ग्रहणेष्वपि निर्विकल्पकत्वम्, यथा विस्मृतप्रथमपिण्डस्य परामर्शाभावात् द्वितीयादिपिण्डेष्वपि इयं गौरिति ॥ अतो—भवदुक्तलक्षणे विवक्षिते भाष्यप्रदर्शितोदाहरणमसमञ्जसमिति—**निरस्तम्** ॥ यस्य प्रथमपिण्डग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वं द्वितीयादिपिण्डग्रहणस्य सविकल्पकत्वं सम्भवति तादृशव्यक्तिविषयकोदाहरणपरत्वाद्भाष्यस्येति—स्फुटं **निर्विकल्पकवादे** ॥

उक्तं च **शतदूषण्याम्**—

"संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्यवमर्शं ज्ञानं सविकल्पकम्, संस्कारानिरपेक्षेन्द्रियजन्यं ज्ञानं निर्विकल्पकम्"—इत्यादिना। तथा च—सिद्धान्ते निर्विकल्पकस्य संशयत्वसम्भवेऽपि परेषां तदसम्भव एव ॥

यत्तु—निर्विकल्पकस्यापि संशयत्वसम्पादनायोक्तं स्वविषयस्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वं संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तम्—इति। तदसङ्गतम्—स्वविषयेत्यादेः स्वनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वे वा स्वनिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वस्वाश्रयविरुद्धवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वे वा तात्पर्यम्। उभयत्रापि वैयर्थ्यं दुर्वारम्; निरुक्तप्रतिबध्यताशालिज्ञानत्वस्य उक्तोभयसम्बन्धेन विषयताविशिष्टविषयताशालिज्ञानत्वस्यैव वा संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवात्॥ किञ्च—तादृशाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संशयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितनिश्चये आहार्यनिश्चये निर्धर्मितावच्छेदकनिश्चये चातिव्याप्तिः। पर्वतो वह्निमान्न वा भूतलं घटवदित्यादिसमूहालम्बनात्मकसंशयेऽव्याप्तिः। तत्र भूतलं घटवन्न वेत्यादिसंशयविरोधित्वस्यैव सत्त्वेन तादृशाविरोधित्वविरहात् पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं

वह्नेस्संशयः न तु पर्वतस्येति व्यवहारोपपादनमपि दुर्घटम् । अत एककोटिकसंशये मानाभावात् तत्साधारण्याय निरुक्तलक्षणकथनमसङ्गतमेव ॥

यच्च–एककोटिकज्ञानस्यापि संशयत्वसमर्थनार्थमुक्तम्, अनभ्यासदशापन्नजलज्ञानानन्तरमिदं जलं न वेति संशयदर्शनात् तत्संशयकोटिनिक्षिप्तमिति—तन्न । प्रामाण्यसन्देहादेवार्थसंशयोपपत्तौ पूर्वज्ञानस्य संशयत्वाकल्पनात् ॥ यद्वा अप्रामाण्यज्ञानस्यैव तत्सामग्र्या अप्युत्तेजकत्वात् अनभ्यासदशापन्नज्ञानकाले च तत्सामग्र्यास्सत्त्वेन प्रतिबन्धकविरहादेव संशयोपपत्तिः । अत एव स्वयं युक्त्या निश्चितेऽप्यर्थे बहुज्ञवादिद्वयविवाददर्शनात् संशयो जायते ॥ यदपि–संशयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति–तन्न । संशयप्रतिबन्धकत्वस्यैव निश्चयत्वरूपत्वे तस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनात्माश्रयात् अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिते आहार्ये निर्धर्मितावच्छेदकके च निश्चये अव्याप्तेश्च । पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयदशायामिदं ज्ञानं पर्वतस्य निश्चय इति व्यवहारानुपपत्तेश्चेति ध्येयम् ॥

यदप्युक्तं ब्रह्मानन्देन—"निर्विकल्पकेऽपि संशयत्वं सुलभं, पश्यामि अनुमिनोमीत्यादिधीसिद्धलौकिकविषयत्वविधेयत्वादिवत्, सन्देह्मीत्यादिधीसिद्धविषयताविशेषनिरूपकत्वस्यैव संशयत्वरूपत्वात् । तन्नियामकाश्चाननुगताः शक्तिविशेषविशिष्टत्वेनानुगता वा दोषाः । विशेषणीभूतकोट्योरन्यतरस्य विशेष्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसम्बन्धेन विशेषणता यत्र ज्ञाने तत्त्वं तु न संशयत्वम् । अनन्तवस्तुघटितत्वेन संदेह्मीति सर्वजनसिद्धानुभवानुपपत्तेः भावमात्रकोटिकसंशयसाधारण्याभावाच्च ॥ तथा च–विचारात्पूर्वं सत्यादिवाक्यादेककोटिकसंशयात्मकनिर्विकल्पकब्रह्मविषयसाक्षात्कारस्य इदानीमुत्प-

त्तावपि तन्निश्चयत्वानिष्पत्तेः तदर्थं विचार आवश्यकः । अथवा विचारोत्तरमेव तज्ज्ञानमविद्यां निवर्तयति, यौक्तिक-सूक्ष्मार्थजन्यज्ञाने तथैवानुभवात्—

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वाः ।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ”—

इति श्रुतेश्च, वेदान्तवाक्याद्विशेषाविषयकमद्वितीयाद्युपलक्षिताधिष्ठानमात्रविषयकं यज्ज्ञानं तेन सुनिश्चितः तदभिन्नस्यापरोक्षस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य विषयीकृतो वेदान्तवाक्यार्थः अखण्डब्रह्मात्मैक्यरूपो यैस्तथेति तदर्थात् । निवर्तकतावच्छेदकन्तु–विचारनिवर्त्यस्य तात्पर्यसंशयस्य तदाहिताप्रामाण्यसंशयस्य वा विरहेण विशिष्टसाक्षात्कारत्वं शक्तिविशेषो वा । आद्ये–अप्रामाण्यज्ञाननिवर्तकत्वेन, द्वितीये—शक्तिविशेषसम्पादकत्वेन, विचारस्योपयोगः ॥

—इति ॥

तन्न ॥ स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयितायाः क्लृप्ताया एव संशयत्वरूपत्वस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायविषयत्वस्य च सम्भवे अतिरिक्तविषयिताकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अनुव्यवसायसामान्यस्य सप्रकारकज्ञानविषयताया नैयायिकादिभिः व्यवस्थापितत्वेन निर्विकल्पकविषयकस्य सन्देह्मीत्यनुव्यवसायस्याप्रामाणिकत्वेन निर्विकल्पके संशयत्वाभावाच्च ॥ अथवेत्यादिकमपि न सत् । यस्य विचारगन्धशून्यस्यैव कदाचित् कोट्याद्यनुपस्थित्या अप्रामाण्यज्ञानं नैव जातं, सत्यादिवाक्यान्निर्विकल्पकसाक्षात्कारश्च जातः, तस्य तदानीमेवाविद्या-

निवृत्त्यापत्तेः। न हि विचारशून्यानां सर्वेषां सर्वदा अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेव बोधं सत्यादिवाक्यं जनयतीत्यत्र मानमस्ति, ब्रह्मविषयसाक्षात्कारसामान्यं प्रमेत्याप्तवाक्यादिजन्यज्ञानवतो विचारशून्यस्यापि सत्यादिवाक्यादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितमेव ज्ञानं जायत इति तस्य तदानीमेवाविद्यानिवृत्तिर्दुर्वारा। शक्तिविशेषविशिष्टत्वेन कारणत्वं च—

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॥"

इतिश्रुत्यादिविरुद्धमप्रामाणिकं च; 'पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति' इत्यादौ पयःपानेन तृष्णानिवृत्तिहेतुताया इव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वेन मोक्षहेतुतायाः श्रुत्या बोधात् हेतुहेतुमद्भावस्य सतिसप्तम्यर्थत्वात् ॥ वेदान्तविज्ञानेतिश्रुत्यर्थवर्णनमपि हेयम्, वेदान्ताद्विज्ञानमिति पञ्चमीतत्पुरुषे अनुशासनविरहात्, योगविभागादिकल्पने मानाभावात्, मन्मते कर्मणि षष्ठ्यन्तत्वेन तत्समासस्य प्रत्यक्षानुशासनसिद्धत्वात्। तदभिन्नस्येत्यपि न युक्तम्, अभेदार्थकतृतीयान्तस्य समासविध्यभावात्, अपरोक्षत्वस्य सुशब्दार्थत्वमपि न युक्तम्, तात्पर्यग्राहकमानान्तराभावात्, शब्दवृत्त्या च तदभावात् ॥

एतेन—निश्चितपदेनैवाप्रामाण्यशङ्काविरहादिलाभात् सुपदमपरोक्षपरमेवेति—**निरस्तम्**। निश्चितपदेन निश्चयविषयतालाभेऽपि अप्रामाण्यज्ञानाभावालाभात् ॥ अत एव निर्णयत्वेन प्रतिबन्धकतायामपि अप्रामाण्यज्ञानाभावं निवेशयन्ति ॥

तदुक्तं शतदूषण्याम्—

"अकम्पनीयव्यवसायविवक्षया सुशब्दप्रयोगात्"—इति। अकम्पनीयत्वम् —अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वम्। तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षस्य अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षं प्रति हेतुत्वे विचारवैयर्थ्यं दुर्वारम् ॥

यदपि मतान्तरं–विचारात्पूर्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यात् अहंब्रह्मेत्याकारकाभेदबोधो नैव जायते, नाहंब्रह्मेत्यादिभेदप्रत्यक्षस्य तज्जन्यतत्समानाकारसंस्कारस्य वा निरुक्तवाक्यजन्यबोधप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादन्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्यापेक्षितत्वेन स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षस्येव नाहं ब्रह्मेत्यात्मविशेष्यकब्रह्मभेदप्रकारकप्रत्यक्षस्य सम्भवात् । अयोग्यताज्ञानस्य च ज्ञानत्वमनिवेश्य तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकत्वेनैव उद्बुद्धसंस्कारसाधारणरूपेण प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन उक्तभेदप्रत्यक्षजन्यसंस्कारस्यापि उक्तशाब्दबोधे प्रतिबन्धकत्वसम्भवात्।अतो विचारानन्तरं स्वात्मविशेष्यकब्रह्माभेदप्रकारकनिदिध्यासनेन भेदसंस्कारस्य निवृत्तौ अयोग्यताज्ञानादिरूपप्रतिबन्धकाभावात् तत्त्वमस्यादिवाक्यादभेदबोधो भवतीति मोक्षहेतुभूताभेदबोधप्रतिबन्धकभेदवासनानिरसनार्थं निदिध्यासने प्रवृत्त्युपयोगितया विचारस्सार्थकः—इति ॥ **एतदेव च मतमुपन्यस्तं जिज्ञासाधिकरणभाष्ये**—

> “न च वाच्यं भेदवासनायामनिरस्तायां वाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानं न जनयतीति” ।

अपशूद्राधिकरणे च—

> “निदिध्यासनेन द्वैतवासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यमविद्यानिवर्तकं ज्ञानमुत्पादयतीति चेत् ” इति ॥

अत्र भाष्ये ‘पाथसि पीते तृष्णा शाम्यति’ इत्यादौ पयःपाने तृष्णोपशमनप्रयोजकत्ववत् वासनायाः ज्ञानोत्पत्त्यभावप्रयोजकत्वलाभात् कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वं लब्धम् ॥ इदञ्च मतमसत्।तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटाविच्छादिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानत्वनिवेशकस्यावश्यकत्वेन संस्कार-

साधारण्येन प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तदभावविषयकसंस्कारदशायां तद्वत्ताबुद्ध्युत्पादेन संस्कारस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्च ॥

तथा च **जिज्ञासाधिकरणभाष्यम्**—

"सत्यामपि विपरीतवासनायां आप्तोपदेशलिङ्गादिभिः बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्"—इति ॥

विपरीतवासनायां—तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकाभावविषयकसंस्कारे, बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् ; तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रतियोगिप्रकारकज्ञानोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः ॥ तस्मादुक्तरीत्या वाक्यजन्यज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवात् कर्माङ्गकस्योपासनस्यैव मोक्षहेतुत्वेन ब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्योपासनाङ्गभूतकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्मकाण्डस्य ब्रह्मकाण्डेन ऐकशास्त्र्यं सिद्धमिति दिक् ॥

शेषार्यवंशरत्नेन यादवाद्रिनिवासिना ।
अनन्तार्येण रचितो वादार्थोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति

श्रीशेषार्यवंशमुक्ताफलस्य श्रीयादवाद्रिनिवासरसिकस्य
श्रीमदनन्तार्यवर्यस्य कृतिषु

शास्त्रैक्यवादः

समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

LIST OF PATRONS.

As a Philosophical Sanskrit Journal like the present cannot expected to be patronized by a large number of subscribers, donati in support of the undertaking will be most thankfully received. M. R. Ry. M. T. Narasimhiengar, B. A., 6 Kottige, Bangalore Cit

The following gentlemen have been kind enough to liberall patronize the enterprise:—

P. N. Krishnamurti Esq., C. I. E.	...	Bangalore	Rs. 70
Rai Bahadur A. Srinivasacharlu	... ...	" ...	50
S. Samanna Esq., B. A.	... ...	" ...	50
B. P. Annaswami Moodaliar Esq.	... ...	" ...	100
M. O. Parthasarathy Iyengar Esq., M. A., M L.,		Madras	50
M. Tirumalachariar Esq.	... ...	" ...	50
M. A. Singarachariar Esq.	... ...	" ...	50
S. T. Krishnamachariar Esq.	... ...	Pondicherry	50
C. N. H. Appann Iyengar Esq.	... ...	Conjeveram	100
M. E. Srirangachariar Esq., B. A., B. L.	...	" ...	50

OPINIONS.

Professor F. Max Muller, Ph. D. writes from Oxford:—

"Dear Sir, 21 May, 1898, Oxford.

I am getting too old to read and answer all the letters I receive. Excuse me therefore if I can say no more than that a publication of Rámánuja's writings seems to me most valuable and though I admire Sankara more as a determined philosopher, I believe that Rámánuja's interpretation is more in accordance with the spirit of Bádaráyana. I hope you will continue your Védánta-Vádávali publications—they will be most welcome to all serio... Sanskrit Scholars. I must now learn to become a Sannyāsin.

Yours faithfully,
F. Max Muller."